

1. *Povaha evropské a světové historiografie*

PŘIBLIŽNĚ OD POČÁTKU 20. STOLETÍ jsme oprávněni mluvit o počátcích světové historiografie. Dějepisectví, jehož dráhu jsme si dosud naznačovali a jež se vyvíjelo takřka dvě a půl tisíciletí, bylo myšlením a bádáním tvořícím součást civilizace omezené na evropský kontinent, a to ještě ne celý. Vedle tohoto dějepisectví byly ovšem dějiny předmětem uvažování a studia i v jiných kulturách: mimořádné úrovně například dosahovalo v některých ohledech dějepisectví arabského středověku a dějepisectví čínské. Ke kontaktu mezi těmito ohnisky dějepisectví však nedošlo. Po této stránce se nezměnily poměry ani ve 20. století. Novou skutečností, která však přesto dovoluje mluvit o světovém dějepisectví, je okolnost, že historické bádání evropského typu konané mimo Evropu, to znamená především ve Spojených státech, přestávalo být jen prostou nápodobou evropské produkce. Na půdě Spojených států se nejen pevně uchytila metoda odborné historické vědy transplantovaná z evropských universit, ale začaly tam vznikat relativně samostatné vědecké koncepce, spoluurčující podobu světového dějepisectví. Cesta k vytvoření opravdu světové historiografie, v níž existuje ovlivňování i konflikty mezi jednotlivými ohnisky a školami, tak byla nastoupena. Dodnes jsme teprve na jejím počátku. Právě rozmach vědeckého nejen filologického, ale i historického studia mimoevropských civilizací, jenž se dostavil od konce 19. století, umožnil, že dnes po ní můžeme jít dál.

Situace evropské historiografie se od počátku 20. století změnila ještě i jinak než jen tímto rozšiřováním a zužováním sféry jejího vlivu. K nebývalému rozmnožení oblastí historických faktů, danému vznikem hospodářské, sociální i kulturní historie na konci 19. století, se připojila na počátku 20. století hluboká změna v tom názoru na svět a na dějiny, jež dějepisectví vyjadřovalo během minulého půldruhého století. Projevila se i u nás, i když v jiné rovině. Naše dějepisectví této doby přinášelo od počátku 20. století mimořádně bohatou realizaci popudů zprostředkovaných a vytvořených Gollem a ostatními universitními učiteli koncem 19. století. Vznikla velká a dodnes živá a hodnotná díla české moderní historiografie. Podá-

vají důkazy o životaschopnosti českého dějepisectví 20. století, o jeho inferioritě vůči evropské vědě nemůže již být řeči. Tento impozantní nástup pokračoval i za hranicí, kterou tvoří v naší periodizaci rok 1918, respektive první světová válka. Vznik československého státu vytvořil hmotné a institucionální podmínky k dalšímu kvantitativnímu i kvalitativnímu rozvoji české a slovenské historiografie. Proto v době, kdy se v národním životě uskutečnily, jež české dějepisectví vyslovovalo a udržovalo a kdy politický vývoj dával prognózu národních historiků za pravdu, nebylo u nás důvodu k pochybnostem o hodnotě historického poznání.

V evropském kontextu vypadala situace jinak. Prestiži historické vědy otřesené dřívějšími diskusemi o exaktnosti jejich metod a pozitivistickým srovnáváním s výsledky přírodovědného poznání zasadila těžkou ránu válka a revoluce 1914–1918. Dějepisectví bylo obviněno z toho, že za fasádou frází o nezájatosti a objektivitě vědy a její povznesenosti nad nízkou politiku pomáhalo rozpoutávat nacionalistické vášně. Sami dějepisci museli uznat, že jim jejich optimistické přesvědčení o automatickém pokroku uskutečňujícím se v dějinách nedovolovalo tušit krizi, ve které se octla evropská společnost a kultura a která vedla k válce. Dějepisectví, které od osvícenství přes liberalismus a pozitivismus učilo víře v růst vzdělanosti a lidskosti, bylo postaveno před fakt rozpoutání nebývale ničivých sil a pudů a před nástup barbarství, který byl popřením všech humanistických ideálů, jež dějepisectví 19. století považovalo za zajištěné. Vzmáhalo se proto mínění, že historická věda nepřispěla ničím k poznání problémů lidské společnosti, že vytvářela fiktivní idylický svět, který s realitou neměl nic společného. Přesvědčení o historii jako učitelce života a o lekcích, které dějiny člověku poskytují, dostalo vážné trhliny. Nic z toho, co dějepisectví dosud hlásalo, nedovolovalo předvídat konec buržoazního řádu, komunistickou revoluci a vznik socialistického státu v jedné z evropských velmocí. Když se nová skutečnost válečné a revoluční doby ukázala nevysvětlitelná prostředky akademické historiografie, mělo to důsledky i na postavení historiografie a historického poznání v soustavě dobového myšlení: historie ztratila své centrální místo ve vytváření stupnice hodnot závažných pro společnost. Epocha historismu se definitivně uzavřela.

Odras tohoto zcela změněného pojetí dějin, v němž optimismus 18. a 19. století byl vystřídán tušením o rozkolísání a zničení všech jistot starého řádu a hlubokým pesimismem, pokud jde o budoucí vyhlídky lidstva, se neprojevil v odborné vědě bezprostředně. Ta vždy reaguje na změny v dobové filosofii, světovém názoru, ideologii s ji-

stým zpožděním; při větší míře odbornosti si jich někdy dokáže přímo nevšímat. Proto našel zážitek dějinné katastrofy vrcholící světovou válkou výraz v dílech stojících mimo přísnou odbornou vědu nejdříve v meditacích, které o smyslu lidských dějin psali neoborníci. Nejvýznamnější byla – vedle pozdějších a jinak laděných skic světových dějin napsaných Hendrikem van Loonem a Herbertem Georgem Wellsem – pochmurná vize Oswalda Spenglera (1880–1936), nazvaná *Der Untergang des Abendlandes* (1918–1922). Byla úspěšná především proto, že zrcadlila katastrofický zážitek současníků. Přes kritiku odborníků, poukazujících na diletantismus Spenglerových závěrů a jejich vědeckou neúnosnost, působila jako dějinná filosofie velmi silně. Svým jádrem, totiž názorem o kulturách jako základních historických entitách, které prodělávají jako biologické organismy dobu vzniku, zrání a neodvratného rozkladu, připomínala nejen Vica a Nietzscheovu myšlenku o věčných návratech, ale spekulace o průběhu dějin vynořující se už v starověku. Spenglerova morfologie nabízela zdánlivě velmi snadné vysvětlení rozkladu měšťanské kultury a zdůrazňováním iracionálnosti dějinného procesu vysvětlovala selhání pokrokářského a rozumového výkladu dějin. Na Spenglerově díle přitahovala i takřka básnická schopnost vyjádřit symbolicky podstatu kulturních typů. Spenglerovo dílo zůstalo mimo rámec vědeckého poznávání minulosti. Souviselo s ním však potud, že bylo součástí reakce, která v odporu proti nesplněným ambicím pozitivistické historiografie oživila idealistické chápání dějin. Vliv soudobé idealistické filosofie, v níž Henri Bergson nejjasněji vyslovoval kritiku intelektualismu analytického a scientistického myšlení 19. století, se nezastavoval ani před myšlením historickým. Po oživení kantovských tradic, jak je přinesla historická noetika Windelbandova a Rickertova, rehabilitoval se i myšlenkový odkaz Hegelův, a to nejen v příslušném přehodnocení marxismu, ale ve formě objektivního idealismu. Největší díla tohoto zaměření nevznikla však v Německu, kde idealistická teorie historického poznání našla nové mluvčí v Georgu Simmelovi (1858–1918) a Kurtu Breysigovi (1866–1940); oba promítali své koncepce i do sociologicky laděných úvah o konkrétních historických problémech. Nejvýznamnější pokus o moderní teorii dějepisectví a dějin opřenou o soustavu idealistické filosofie vytvořil Benedetto Croce (1866–1949). Ve své filosofii zastával názor, že všechna skutečnost je dána pouze v historii a že všeskerá tvořivost lidská a tím lidské dějiny jsou dílem ducha. V jeho dílech historických se tento absolutní historismus projevuje tak, že dějiny jsou mu především výsledkem působení idejí a jejich konflik-

tů a že jejich poznání je do značné míry opřeno o intuici. Takové názory mohl Croce nejsoustavněji vyslovovat v dílech věnovaných jednak problémům z dějin ducha, především umění, filosofie a historické vědy samotné – *Teoria e storia della storiografia* (1917), *La filosofia di Gianbattista Vico* (1912), nebo ve velkých syntetických zkratkách – *Storia d'Europa nel secolo decimonono* (1932). V dílech, v nichž šlo především o erudici a faktografii – *Storia d'Italia dal 1871 al 1915* (1927) – nebyly důsledky jeho filosofického apriorismu nijak zvlášť nápadné.

Přes výrazné recidivy idealismu působila v Německu především tradice dokonalé řemeslné práce, opřené o analytické studium materiálu a nepouštějící se do složitých abstraktních úvah. Nakolik však toto dějepisectví už bylo neschopné přistupovat k minulosti a jejímu studiu se zásadně novými hledisky, se ukazovalo na tom, že německé dějepisectví prvních desetiletí 20. století bylo pokračováním a replikou názorů vypracovaných v předešlém století. Na jedné straně byla živá tradice politického liberálního dějepisectví spojující vědu s propagací německého nacionalismu a podporou expansionistické politiky státu. Nejvýraznějším pokračovatelem této treitshkovské politizace historie a historika byl Dietrich Schäfer (1845–1929). Jeho činnost v politických organizacích ideologicky připravujících německou agresi roku 1914 měla svou ozvěnu ve vědeckých dílech jako *Deutsche Geschichte* (1910) nebo *Weltgeschichte der Neuzeit* (1907). Projevovala se přesvědčením o zvláštním dějinném vůdčím poslání Německa. Bylo pochopitelné, že Schäfer patřil k energickým zastáncům primátu politické historie nad hospodářskou nebo kulturní. V opozici proti přílišné závislosti historické vědy na mocenské politice, která vedla k povážlivým prohřeškům proti objektivitě vědeckého poznání, vyhranil se proud bádání, který se vracel k Rankovi. Tzv. novorankovci většinou neopouštěli pole politické historie, protože za hlavního činitele v dějinách považovali stát. Odmítali však podřizování historického poznání aktuální politice a křísili rankovský ideál nestranné a nezaujaté historiografie, pěstované na vyšší metodické úrovni. Jejich názory i praxe odpovídaly zhruba představám vládnoucím v tehdejší českém dějepisectví, takže zahraniční styky českých historiků z přelomu 19. a 20. století byly styky především s novorankovci. Zvláště to byl Max Lenz (1850–1932). Návnost na Ranka se projevovala nejen univerzalistickým zaměřením jeho prací a zřetelem k státní historii, ale už i tituly – *Die grossen Mächte* (1900). Biografií *Geschichte Bismarcks* (1902) se stal zakladatelem dodnes živé historiografické bismarckov-

ské tradice s politickým dosahem. Herrman Oncken (1869–1946) byl v rankovském zaměření autorem vynikajících biografických prací; jeho *Lassalle* (1904) je důkazem, jak se dějepisectví svým způsobem vyrovnávalo s historií dělnického hnutí. Hans Delbrück (1848–1929) proslul jako zakladatel vojenské historie na odborném historickém základě dílem *Geschichte der Kriegskunst* (1900–1902). Problémy současné politiky, zejména zjišťování úlohy Německa na rozpoutávání světové války a počátků německého imperialismu, ho vedly ke studiím ze současných dějin podobně jako Felixe Rachfahla (1867–1925), autora velkého díla *Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand* (1906–1924). U většiny novorankovců se ukazovalo, že liberální objektivismus a konzervativismus je vedl postupně k opozici proti německé oficiální mocenské politice. Způsobil také, že v meziválečném období zachovalo německé oficiální dějepisectví odstup k nacistické ideologii, i když se vyhýbalo polemice s ní a bylo naopak jí tolerováno. Tento typ tradičního dějepisectví, obírajícího se především fakty-událostmi z politických dějin, byl zastoupen samozřejmě i mimo Německo. Značná část průměrné historiografické produkce představovala uskutečnění jeho zásad. Nad běžnou úroveň se zvedalo tam, kde dokázalo zvládnout velká kvanta látky, vylíčit rozsáhlé časové periody a charakterizovat historické osobnosti. Dokázal to například Gabriel Hanotaux (1853–1944) ve své *Histoire de la France contemporaine* (1903–1908) a v *Histoire du cardinal de Richelieu* (1893–1947), nebo v Polsku Szymon Askenazy (1866–1935), autor vynikajících monografií z polských dějin 18. a 19. století. Do této souvislosti se řadí i velké práce shrnující výsledky dlouhých bádání o národních dějinách. Ve střední a východní Evropě plnily i důležitou funkci společenskou, jako například v Rumunsku práce Nicolase Iorgy (1871–1940), u Chorvatů díla Ferdo Šišiće (1869–1940) a u Maďarů Gyulye Szekfüa (1883–1955) a Bálinta Homana (1885–1953).

Zásadním protikladem této faktografické historiografie nebylo historické myšlení zavázané velkým filosofickým systémům idealistickým, ale marxismus dále domýšlející obecné zásady materialistického pojetí společenského vývoje ve vztahu k specifickým problémům historiografie. V situaci, kdy stoupenci marxismu mezi historiky nevládli příslušným aparátem a institucemi, jichž je k pěstování moderní vědy nezbytně zapotřebí, mohla vznikat marxistická historická díla vycházející ze samostatné heuristiky jen výjimečně. Nejvýznamnějším a nejvzdělanějším teoretikem této etapy marxismu byl Georgij Valentinovič Plechanov (1856–1918). V rámci svého

rozsáhlého díla věnovaného celému komplexu humanitních disciplín a kultury, vyložil marxistické pojetí některých principiálních problémů teoretického historického myšlení – například vztahu individua a kolektivu, role ideologie v dějinách – nejsoustavněji ve spisu *K voprosu o rozvitii monističeskogo vzgljada na istoriju* (1895). Marxismus jako teorie dějin měl nepřímý vliv na mimořádný rozvoj sociální a hospodářské historie, která se stávala nejprůbojnější a nejúspěšnější historickou disciplínou. Její vztah k marxismu šel od přejímání teze o ekonomické a hospodářské skutečnosti jako podstatě a východisku historického vývoje až k negaci jejího determinujícího působení; sama historická existence těchto faktů však nemohla být už napříště historiky nikdy opomíjena. Příkladem tohoto rozporného vztahu je velké dílo **Alfonse Dopsche** (1868–1953), jenž vyvažoval svůj sklon analytického medievisty vytvořením velké koncepce o kontinuitě evropského ekonomického, společenského a kulturního vývoje od starověku do středověku, kontinuitě nepřerušené revolucí a střídou ekonomických řádů, jak učil marxismus. Svůj názor vyložil Dopsch v knihách *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit* (1912) a *Die wirtschaftlichen und sozialen Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Cäsar bis auf Karl den Grossen* (1918–1920). Byl tak v rozporu s názorem **Henri Pirenna** (1862–1932), klasika společenské a sociální historie. Pirenne, východiskem svých studií medievista, vytvořil velké syntetické dílo *Histoire de Belgique* (1899–1932) ukazující schopnost jak pronikavé analýzy, tak živého líčení konkrétního vývoje národní společnosti. Objevné studie o vzniku středověkých měst a jejich sociální a ekonomické struktuře ho vedly k obecným poznatkům o závislosti dobové ideologie a kultury na sociální situaci, o vzniku kapitalismu a nakonec k velkorysým úvahám o přeryvu mezi antickým a středověkým světem, oddělených rozmachem islámu a nastalou izolací a retardací Evropy. Vyjádřil je ve zkratce v knížce *Les Villes du Moyen âge* (1927), plně ve spise *Mahomet et Charlemagne* (1935). Jak hospodářské dějiny, tak medievistika vůbec dostaly v jeho díle silný podnět k metodickému i názorovému pokroku. Ten se projevoval v bádání z hospodářských a sociálních dějin v celé Evropě, když u historiků rostla znalost speciální ekonomické problematiky – u **Jamese Williama Ashleye** (1863–1927), zabývajícího se novodobým ekonomickým vývojem, **Dimitrije Mojsejeviče Petruševského** (1863–1942), badatele v středověkých hospodářských dějinách západní Evropy, **Gaetana Salveminiho** (1873–1957), znalce středověké Florencie. Problém vzniku kapitalismu, hledání jeho historických kořenů a jeho vývoje

vého rytmu stál v pozadí většiny prací moderních hospodářských historiků, výslovně u **Henri Séea** (1864–1936).

Orientace historického studia k hospodářským dějinám se stala dominantou dějepisectví ve Spojených státech. Jejich dějiny neopravňovaly totiž k zastávání názoru o zahraniční politice a státní historii jako podstatě dějin. Naopak zdůrazňovaly rozhodující vliv ekonomiky a hromadných sociálních jevů na povahu společnosti a její vývoj. Proslulosti nabyly i teorie **Fredericka Jacksona Turnera** (1868–1932) o posunování hranice osídlené části kontinentu a o jeho vlivu na americké dějiny a mentalitu. Myšlenky **Fredericka Teggarta** (1870–1946), zdůrazňující tradiční protiklad metod duchových a přírodních věd, proto působily v praxi málo. Na přelomu století byl formulován program historie, která má být výkladem kolektivních společenských a ekonomických fenoménů, dějinami mas, výkladem o způsobu jejich každodenní existence při přetváření hmotného světa, který člověka obklopuje. Byl nazván *New History*. Byl spojen se silným proniknutím sociologických a sociálně psychologických metod do historie. Nedostatkem koncepce záslužné tím, že zaměřila historický pohled na fakty zdánlivě bez historického významu, byla malá schopnost utřídit dílčí poznatky pod jednotným zorným úhlem, malý respekt k požadavkům historické akribie a na mnoha místech primitivně mechanistické pojetí člověka, redukovaného nakonec na soubor vnějších vlivů a biologických reakcí. Hlavním teoretickým mluvčím směru byl **James Harvey Robinson** (1863–1936) ve spise *The New History* (1911). Svoje zásady jen zčásti realizoval v *Introduction to the History of Western Europe* (1902). Pozitivní přínos pro poznání dějin Spojených států znamenala nová škola tenkrát, když se zbavila těsné závislosti na popisné sociologii, a to v díle **Charlesa Austina Bearda** (1874–1948). Za tradičně interpretovanými událostmi a ideami americké historie objevila existenci a zájmy konkrétních společenských skupin. Dějepisectví tak pomáhalo vytvářet neúprosně kritický a realistický vztah k vlastní společnosti, jak se stal typický pro americkou kulturu z počátku století, rozcházející se s idylismem mentality 19. století. Průkopnický význam v tom měla Beardova kniha *An Economic Interpretation of the Constitution of the United States* (1913). Zamýšlené syntéze *The Rise of American Civilisation* (1927) chybí celistvější perspektiva a formální vyváženost.

Obě tyto vlastnosti nechyběly velkému dílu **Vasilije Osipoviče Ključevského** (1841–1911), nazvanému *Kurs ruskj istorii* (1907, 1921). Vyvrcholily v něm schopnosti ruské vědy začlenit funkčně do

historického výkladu ekonomickou tematiku; v jeho koncepci dějin se to projevovalo tím, že za rozhodujícího činitele v dějinném vývoji pokládal rozvoj obchodu. Tuto podmíněnost institucí hospodářstvím dokládal i v monografiích – *Bojarskaja дума drevnej Rossii* (1880–1881). Ključevského sklon podržovat individuální povahu faktů odkrývaných historickou analýzou sociologických kategorií mu dovolil skoncovat s jednostranně statistickým pojetím ruských dějin; umožnil mu vytvořit originální syntézy ruských dějin, jejichž osnovou je vývoj společenských skupin a jejich poměru k vykonávací moci. Tak i ve střední a východní Evropě, kde historická situace vždy nedovolovala historikům soustřeďovat se jednostranně na dějiny státní, rostl smysl pro rozšiřování horizontu historické vědy o problémy společenských skupin a ekonomického vývoje. Takřka souběžně se vznikem koncepcí hospodářských a sociálních dějin vznikaly jejich významné realizace. Vedle Ključevského a metodicky proti němu znamenali největší pokrok badatelé polští, zvláště Jan Rutkowski (1886–1946) a Franciszek Bujak (1875–1953), badatelé v dějinách zemědělství a venkova i autoři syntetických pokusů.

K nejtěsnějšímu spojení mezi sociologií a historiografií došlo v Německu při historickém výkladu velkých duchových a sociálních jevů, jak jej podnikli sociologové. Wernera Sombarta (1864–1940), především autora základního spisu *Der moderne Kapitalismus* (1902), sblížovalo na čas s marxismem přesvědčení o dočasnosti kapitalismu. Zásadně ho od něho dělil – vedle politického myšlení – názor o podmíněnosti ekonomického a společenského řádu skutečnostími duchovními, typem myšlení: konkrétně determinace kapitalismu moderním, intelektuálním, racionálním, ekonomický, na efekt zaměřeným myšlením. V tom se stýkal s teoriemi Maxe Webera (1864–1920). Z jeho velkého díla vyvrcholeného spisem *Wirtschaft und Gesellschaft* (1921–1922) se týká historie – vedle přehledu hospodářských dějin – výklad kapitalismu z ducha protestantismu: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (1901). Obecně jsou zaměřeny studie o vztahu mezi náboženským myšlením a ekonomickou teorií i praxí. Zásadní význam mělo Weberovo úsilí vybudovat soustavný a přesný pojmoslovný aparát kulturních věd. Měl být prostředkem k uvědomování si a překonávání relativity poznání a hodnocení v těchto vědách, podmíněnosti dané měnícím se systémem hodnot přijímaných poznávajícím subjektem. Významné místo v tom měl jako prostředek k logickému zvládnutí mnohotvárné skutečnosti pojem ideálního typu, představující myšlenkovou konstrukci systematizující podstatné vlastnosti individualizovaných faktů.

Vliv Marxovy koncepce společenských formací stejně jako úsilí o její negaci jsou ve Weberově přísně logickém a univerzálním věděním a myšlení naprosto zřetelné, a to přes protikladné chápání vztahu „základny“ a „nadstavby“.

Weberova logická systematizace poznatků věd o člověku byla jedním prostředkem jak zvládat stále se rozšiřující proud věděním. V historiografii rostlo toto kvantum vědomostí z mnoha kořenů. Studium novověku se stalo přinejmenším rovnocenným oborem studií antických a středověkých. Jasný profil dostala historie hospodářská a sociální. Ustavovaly se obory bádání o dějinách, přesahujících chronologický a zeměpisný rámec tradičního historického jeviště. Týkalo se to například studií orientalistů, archeologických objevů ve východním Středomoří a na Předním východě, z nichž vycházelo nové, historické pojetí dějin a kultury klasického starověku; jeho poznání doplňovala z jiného hlediska byzantologie. Týkalo se to obecně výsledků zvědečtující se prehistorické archeologie. Nakolik tyto dosud okrajové a nové disciplíny doplňovaly dosavadní panoráma světových dějin, dokládal například John Bagnell Bury (1861–1927), autor *A History of the Later Roman Empire* (1889) a *A History of the Eastern Roman Empire* (1912).

Čestu k orientaci v této mase věděním a k jejich historickému využití naznačovalo i teoretické myšlení francouzské. Teoretické názory Paula Lacomba (1834–1919), vyjádřené hlavně ve spise *De l'histoire considérée comme science* (1894), byly promyšlenější obdobou k Lamprechtovi tím, že i Lacombe pokládal za hlavní předmět dějepisectví obecná hromadná fakta historická. Pro vývoj dějepisectví v dalších desetiletích se ukázalo důležité jeho rozlišení těchto obecných, institucionálních faktů od faktů jedinečných, jež pojmenoval událostními. Ke konstituování relativně stabilních společenských fenoménů jako vlastního objektu historie přispěl i vliv filosofie Emila Durkheima, který vyvozoval permanentní sociální skutečnost z kolektivního vědomí, jehož hostitelem je společnost jako celek. Byl tak dán předpoklad, aby objektivní a k obecným formulacím mířící studium hospodářských a sociálních historiků bylo doplněno objektivizovaným, sociologicky a psychologicky podloženým výzkumem mentality. Byla dána i možnost, aby protiklad historie jako narace individuálních faktů a historie jako disciplíny podřazující tyto fakty obecným kategoriím sociologické povahy byl překlenut koncepcí uznávající hierarchii historických faktů různého řádu a tedy jejich různých interpretací. Pro vývoj historiografie bylo důležité, že ohniska teoretického myšlení o dějinách a dějepisectví neležela jen v několi-

ka zemích západní Evropy, ale že se vynořovala po celé Evropě. Byla zvláště spjata s výraznými osobnostmi historiků, jimiž byli v Polsku Marcell Handelman (1882–1945), autor osobitého spisu *Historyka* (1921), a v Rumunsku Alexandru Xenopol (1847–1920).

K promyšlenému postupu stoupců nových směrů vznikaly první předpoklady v podnicích, které organizoval historik a sociolog Henri Berr (1863–1954). Roku 1900 začal vydávat časopis *Revue de synthèse historique* a své názory vyložil v práci *La synthèse en histoire* (1911). Soudil, že historie musí vystihnout totalitu společenské existence ve všech jejích projevech, jak je analyzuje nejrůznější společenské a přírodní vědy. Když se pokusil uskutečnit své názory v praxi a od roku 1920 počala pod jeho redakcí vycházet volná, spíše encyklopedická řada dílčích syntéz jednotlivých problémů, epoch a stránek společenského vývoje *L'évolution de l'humanité*, ukázaly se slabiny univerzálně historického záběru. Vznikala totiž pouhá vnější sumarizace poznatků jednotlivých věd a vědců a ne jejich sepětí v celek, vypovídající o totalitě historické existence. Velmi důležitý pro budoucnost byl Berrův boj proti přemíře specializace věd o člověku, proti vzájemné izolaci historiografie od jiných disciplín po stránce metodické i námětové. Žádal ničím neomezované obohacování dějepiscova myšlení a studia metodami a hledisky co největšího počtu věd společenských i přírodních, organizoval spolupráci týmů vědců různých oborů, aby tak vzniklo všestranné poznání člověka a společnosti a jeho světa. Pro tradiční historii, která se soustředila na úzce odborné, jen pro specialistu významné vyšetřování neživotných drobnohledných faktů, poznávaných jen pro historikovo poznání samotné, užíval názvu historie historizující. Spolu s jménem historie událostní se tento název stal v dalším období heslem v zápasech o zživotnění historie. Začaly tenkrát, když zhroucení starého společenského řádu ukázalo nejen neúčinnost výchovy a vzdělání opírajících se o historiografii 19. století, ale i slepotu této vědy samé.

2. Podmínky rozvoje českého dějepiscetví v prvních desetiletích 20. století

OBJEKTIVNÍ A SUBJEKTIVNÍ PODMÍNKY, jak se vytvořily pro rozvoj českého dějepiscetví a jeho pozitivistické počátky ke konci 19. století, ve svých základech trvaly. V době výrazněji se projevujících zápasů velmocenských imperialismů o získání a rozšíření sféry

vlivů a v době zjevné vnitřní politické krize Rakouska a jeho dualistického uspořádání k nim přistoupily některé nové momenty, které vývoj a situaci vědy a historie v národní společnosti stimulovaly určitým směrem. Především bylo patrné, že vláda principů, které byly nosnými dějinnými silami 19. století, daleko ještě neskončila, že se vlastně připravuje jejich aspoň částečná realizace v oblasti vznikání národních států a demokratizační tendence v jejich vnitřní konstutuci a že vedle novodobého měšťanstva, buržoazie, jako progresivního elementu vývoje se vždy zřetelněji do popředí tlačí s požadavkem svých politických, hospodářských a sociálních práv dělnická třída. A tak v době, kdy bylo patrné, že těžisko revolučního dění a hnutí se přesouvá ze západní Evropy na východ, a kdy myšlení lidí se dostávalo pod zřetelnější tlak hospodářských a sociálních potřeb a technických proměn, zjevovalo se i soudobé historiografii, že vláda 19. století ještě nekončí, ale že jsou tu současně u díla síly, které jsou schopny nastolit nový řád věcí a vztahů mezi lidmi. To se mělo stát v kadlubu velkého mocenského konfliktu první světové války, který se připravoval, tušil, ale jehož obrysy, výsledky a důsledky nemohly být ani zdaleka dohlédnuty. Pro českou společnost, pro její kulturu, vědu a literaturu, která často nejcitlivěji reagovala na dosud neslyšné podzemní tóny a stávala se proto mluvčím širokého demokratického hnutí dělnictva i rolnictva a konečně všech národních vrstev a skupin, byla prozatím bližší, konkrétnější a životnější otázka po další existenci podunajské říše, která se stávala určitým vězením národů. Vyřešení národnostní otázky, do níž se promítaly i ostatní politické, hospodářské a sociální požadavky jednotlivých národů a jejich tříd, stávalo se otázkou bytí a nebytí mnohonárodní monarchie, třeba by formy jejího řešení byly v představách jednotlivých národů, jejich skupin i vládních činitelů různé a v převážné části české buržoazní společnosti se pohybovaly po linii autonomního, federalistického uspořádání tohoto střeoevropského prostoru.

To byla rámcová obecně politická a společenská atmosféra, do které se přelomem století dostávala i česká historiografie, na kterou když ne okamžitě, ale čím blíže k světovému konfliktu tím určitěji musela odpovídat, ať již diskusí o pojetí a smyslu národních dějin, ať již otevřenější či skrytější odpovědí na palčivé otázky dobové, ať již citlivějším a vnímavějším přístupem k takovým badatelským problémům a historickým vývojovým momentům, které jako ztráta české samostatnosti na Bílé hoře nebo otázka státoprávního boje bytostně souznívaly s myšlenkovou orientací a potřebou dané chvíle. Tato reakce na dobu je ovšem těžko zjištělná v odbornických mo-

1. *Proudy ve světovém dějepisectví mezi dvěma světovými válkami*

PO VNĚJŠÍ STRÁNCE bylo po válce postavení historiografie v systému humanitních věd a v rámci vědeckých ústavů a universit naprosto pevné. Metody a organizační zásady, jež se vypracovaly v oblastech s pevnou tradicí historické vědy během 19. století, byly přijaty za vlastní i v zemích teprve budujících institucionální základnu vědeckého života, zejména ve východní Evropě. Postupně budovaná mezinárodní organizace historiků toto šíření zkušeností a vzájemnou výměnu informací umožňovala. Roku 1926 byl založen Mezinárodní výbor historických věd (CISH, Comité International des Sciences Historiques). Byl vyvolán v život nejen potřebou komunikace mezi rostoucím počtem historiků různě zaměřených po stránce tematické i metodické, ale i snahou čelit vzrůstající nacionalizaci historického myšlení a sklonu podřizovat historické poznání propagačním zájmům jednotlivých mocenských skupin. Akce této mezinárodní organizace, například vydávání mezinárodní bibliografie a kongresy historiků (pořádané po pěti letech od roku 1923 do roku 1938 a po válečné přestávce od roku 1950), byly příležitostí, aby se postupně ustalovalo vědomí, že historická věda neexistuje jen v několika vůdčích zemích, ale že má významné představitele i v zemích dosud považovaných za okrajové, například severských nebo balkánských.

Největší změnou v této geografii historické vědy byl však konec stoleté hegemonie německé historické vědy. Po světové válce přestala být vzorem pro historické bádání a hlavním zdrojem impulsů k jeho prohlubování a rozvoji. Víc než bezprostřední konec německého mocenského postavení k tomu přispěla kritická úvaha nad tradiční německou historiografií. Byla obviněna, že učila netolerantnímu nacionalismu, a tak byla spoluzodpovědná za jeho barbarské vyústění, a že nedovedla ani vytušit revoluční změny, které zasáhly svět a postavily Německo do zcela nové situace. V této situaci se centrum historického bádání posunulo do Francie. Její věda od druhé poloviny 19. století absorbovala metodické zásady vypracované v Německu a přitom nebyla vázána tradicí filosofického spekulativního idealismu; uměla vyjít z tradic osvícenského a pozitivistického

empirismu i logického racionalismu; připravovala pojetí, které by syntetizovalo v zásadě všechny kladné prvky dosavadního historického studia a myšlení. K tomuto obratu došlo na přelomu dvacátých a třicátých let 20. století, který byl hlubokým zářezem ve vývoji celé evropské společnosti a kultury.

Gnoseologický optimismus marxistické historiografie kontrastoval ostře s laděním nemarxistického dějepiscetví, i když k přímým stykům a konfrontaci docházelo jen sporadicky. V letech následujících bezprostředně po světové válce vrcholily v západním světě nihilismus a skepse ve vztahu k minulosti a historii. Jeho tlumočitelem byli Oswald Spengler i básník Paul Valéry, kteří odsoudili amorální a posluhující, protože všechno odůvodňující historiografii. Pesimistická filosofie dějin našla po Spenglerovi další mluvčí, v José Ortegovy a Gasset (1883–1955) a v Miguelu Unamunovi (1864–1936). Vycházeli ze základního pocitu, kterým bylo zásadní neporozumění kolektivistické době a společnosti, ta zas naopak neměla pochopení pro ideály individualistického humanismu minulosti. Tento kritický a nedůvěřivý vztah k věku mas sdíleli i myslitelé, o jejichž demokratismu nemohlo být pochyb, například Johan Huizinga.

Některé z nich činila rezignace na možnost najít východisko z poválečného chaosu bezbrannými vůči nástupu antidemokratických hnutí, fašismu a nacismu. Viděli v jejich dravosti další podporu svého názoru o neodvratném soumraku evropské civilizace. Pro některé z nich byl východiskem návrat k náboženskému a teologickému pojetí dějin a skutečnosti, ať jeho racionalizované podobě jako u Jacquesa Maritaina (1882–1973) nebo v mysticismu Nikolaje Alexandroviče Berďajeva (1874–1948). Přesvědčení o bezcíllosti a nesmyslnosti dějin, do kterých myslící člověk jen vkládá ex post subjektivní smysl, bylo programově vyjádřeno v knize Theodora Lessinga (1872–1933), nazvané *Die Geschichte als Sinngebung des Sinnlosen* (1919). Nevíra v objektivní řád vládnoucí v dějinách a v možnost jejich poznání zde dosáhla nejextrémnější formulace. Vědecké poznání historie bylo nahrazeno jejím iracionálním prožíváním nevážajícím se na objektivní fakty a metody.

Tomuto přibližování historiografie mimovědeckému poznání a tvoření odpovídala beletrizace dějepiscetví, jak se jí ujímali slovesní umělci. Zejména poloumělecké a polovědecké zpracování biografických látek u Lyttona Stracheyho, André Mauroise a Emila Ludwiga bylo prostředkem, jímž byl kompenzován pokles zájmu o odbornou historii – ale také další příčinou lhostejnosti k výsledkům přísné vědy. Napomáhal tomu sám vývoj odborné historické produkce, která

po slohové a formální stránce přetrhávala pouta s uměleckou literaturou a vyklízela tak pole historizujícím beletristům.

Nejlhostejnější k mimovědeckému působení byla historiografie, která pokračovala v tendencích učeného bádání věku erudice a pozitivistické historiografie. Volbou témat, formou a distancí od jakéhokoliv ideologizování zdůrazňovala soběstačnost a často i samoučelnost poznání neohlížejícího se na vztahy historického poznání ke světu kolem. Rekapitulací výsledků této erudice byla další kompendia, encyklopedie a syntézy – *Histoire générale* (od roku 1925 za redakce G. Glotze a R. Cohena), *Peuples et civilisations* (od roku 1928 za redakce Louise Halphena a P. Sagnaca), dokončení *The Cambridge Medieval History* (1911–1936). I k vzdělanému neodbornému publiku se obracelo esejistické podání *Propyläen Weltgeschichte* (od roku 1930 v redakci Waltera Goetze); nová verze *Die neue Propyläen Weltgeschichte* vydávaná od roku 1940 v redakci Willy Andrease místy čínilí ústupky oficiální ideologii třetí říše; od roku 1961 vycházela *Propyläen Weltgeschichte* v třetí podobě a za redakce Golo Manna, Alfreda Heusse a Augusta Nitschkeho). Za typického představitele této historiografie, pro kterou se ustálil název dějepiscetví historizujícího (histoire historisante) nebo událostního (histoire événementielle), byl pokládán mladší generací historiků Louis Halphen (1880–1950). V teorii i praxi – byl mezi jiným autorem děl *Les Barbares. Des grandes invasions aux conquêtes turques du 11e siècle* (1926), *Charlemagne et l'Empire Carolingien* (1947) – zastával názor, že podstatou historického poznání je zjištění „nahých“ faktů obsažených v pramelech. Podobně byl orientován Ferdinand Lot (1866–1952), kromě jiného autor standardního díla *La fin du monde antique et les débuts du Moyen âge* (1927). Ve svých pozdějších pracích aplikoval tradiční pozitivistickou metodu i na studium faktů z dějin sociálních a hospodářských. Historizující a politická historie se často spojovala s nacionalismem a názorovým konzervatismem, jako u Oskara Haleckého (nar. 1891); ten vyvrcholil až v jeho poválečných pracích, ne v raných monografiích jako *Dzieje unii jagiellońskiej* (1919–1920).

Medievistika nebyla jedinou doménou historizující historiografie. Zatímco na dlouhém udržení její hegemonie tam působila dlouhá tradice perfektní a plodné metody, dominovala vyprávěcí, událostní historie v dějinách pozdního novověku proto, že při jejím studiu stáli historikové před primárním úkolem prosté evidence základních faktů. Příkladem jsou v anglickém dějepiscetví knihy Harolda Willia-
ma Temperleye (1879–1937), jako *History of Europe in the 19th century* (1927 spolu s A. Grantem) a *History of the Peace Conference*

(1920–1924); ve starších dějinách představují tuto strážlivou solidní metodu knihy Herberta Alberta Laurence Fishera (1865–1940), například *Political History of England 1485–1547* (1906), První snahy o praktické překonání jednostranné redukce historie na události vznikly při studiu období a problémů, kde šlo využít nových metodických hledisek – vypracovaných sociální a hospodářskou historií, sociologií a vůbec moderními sociálními vědami – pro interpretaci faktů, které bylo možno heuristicky zvládnout a které nebyly tradičně rezervovány popisné a vyprávěcí historiografii: především v dějinách společnosti pozdního středověku a raného novověku.

Souběžně s praktickým překonáváním slabin tradiční historie šly snahy o teoretické domyšlení, přehodnocení a přizpůsobení principů tradiční vědy v nových poměrech. Robin George Collingwood (1889–1949) se v posmrtně vydané knize *The Idea of History* (1946) projevil jako původní pokračovatel v tradici hegelianismu zprostředkované Croce. V jeho dílech věnovaných starověkým dějinám – *Roman Britain and the English Settlements* (1921) – se objevují vlivy této filosofické koncepce nesnadněji. Erichem Rothackerem (1888–1968) se uzavřela po druhé světové válce tradice německého historismu podléhajícího po rozhodujícím vlivu Diltheyovu působení fenomenologie a Heideggerova existencialismu. Více kultivovaným eklekticismem než osobitostí jsou charakterizována Rothackerova díla *Einleitung in die Geisteswissenschaften* (1920) a *Geschichtsphilosophie* (1934).

Německá historiografie se pokusila o promyšlení svých staletých principů a jejich kritickou adaptaci v díle dvou historiků-myslitelů. Ernst Troeltsch (1865–1923) vyšel z protestantské teologie a církevní historie, při jejímž studiu se námětově i metodicky stýkal s Weberem, *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen* (1919); podal kritiku nejnebezpečnějšího důsledku historismu jako stanoviska respektujícího každou skutečnost existující v dějinách a odmítajícího hodnotit historické skutečnosti jinak než podle kritérií imanentních minulosti: kritiku noetického a nakonec etického relativismu. Friedrich Meinecke (1862–1954), nejvýznamnější z mladší generace novorankovců, vylíčil vznik historismu jako metody výkladu skutečnosti v díle *Die Entstehung des Historismus* (1936). Jeho další velká díla *Weltbürgertum und Nationalstaat* (1908) nebo *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte* (1924) jsou věnována dějinám ducha a jeho vztahu k moci. Po vítězství nacismu byl Meinecke zbaven redaktorství *Historische Zeitschrift*, když v jeho programovém vědeckém apolitismu byl spatřo-

ván projev nekonformismu. Po válce musel konstatovat v knize *Die deutsche Katastrophe* (1946) totální zhroutil Německa i idejí, ze kterých v 19. století vzniklo a jejichž udržování německá historiografie považovala za smysl národních dějin.

Kulturní historie ztotožněná v Německu s dějinami idejí (*Geistesgeschichte*) a příklánějící se silně k psychologii, se nikdy nezbačila sklonu vázat objekt svého studia na dějiny státu. Projevovalo se to nejen u Meinecka, ale i dalších historiků, například u Willy Andrease (1884–1968) a Waltera Goetze (1867–1958). Jan Ptašník (1876–1930) rozvíjel tradici kulturní historie jako souboru a výkladu faktů týkajících se tzv. vnitřní historie. Největší kulturní historik 20. století Johan Huizinga (1872–1945) se octl v protikladu ke dvěma extrémním směrům ve výkladu kultury. V opozici vůči kultu ideje státu, jehož zhoubné důsledky se v Evropě třicátých let počaly projevat, i vůči antikvářskému sběratelství kuriozit. Napsal, vedle menších mistrovských studií a esejů věnovaných mentalitě a kultuře středověku a renesance, klasické dílo objevující pozdní středověk jako samostatnou kulturní epochu: *Herfsttij der middeleeuwen – Podzim středověku* (1919). V prvku hry a stylizace viděl hlavní motiv rozvoje kultury a civilizace a v umění spatřoval hlavní ztělesnění jejich podstatných rysů, jež poznává historik pomocí psychologického vcítění a vyjadřuje v obrazech. Historie kultury u něho přerůstala v její filosofii – *Homo ludens* (1938) – a nakonec v citlivou a pesimistickou diagnózu jejího ohrožení moderním totalitářstvím, nacionalismem a technicismem – *In de schaduwen van morgen – Ve stínech zítřka* (1935). Centrálním pojmem kultury se mu nakonec staly etické hodnoty. V Huizingově myšlenkovém vývoji, v zduchovnění pojmu kultury i v položení východiska kulturně historického poznání do iracionálních hloubek historikova ingenia se opakoval případ Burckhardtův.

Ve Francii vznikl ke konci dvacátých let směr hospodářské a sociální historiografie nazývaný podle časopisu *Annales d'histoire économique et sociale* (1929). Pod vedením Marca Blocha (1886–1944) a Luciena Febvra (1878–1956) reagoval promyšleně i na podněty marxismu, a tak vznikl a postupně byl realizován program, který představoval nejúplnější syntézu koncepcí a metod historiografie od konce nadvlády pozitivistické historiografie. V návaznosti na postuláty Berrovy syntézy, na výsledky sociální a ekonomické historie, Durkheimova filosofického sociologismu, na zásady francouzské geografie člověka a na základě spolehlivé znalosti tradiční historické metody vystoupili oba vůdci školy s kritikou dosavadní jedno-

stranné a samoučelné historie faktů-událostí. Současně vyslovili i pozitivní program historie celé, živé, totální. Dějiny jsou podle něho dějinami člověka jako sociálního tvora projevujícími se ve třech hlavních oblastech, v ekonomii, ve struktuře a funkci společenských útvarů a v civilizaci. Jsou výsledkem působení nejrůznějších historických faktorů počínaje zeměpisným prostředím a konče nejabstraktnějšími filosofickými myšlenkami. Žádný z těchto činitelů není rozhodující, všechny se vzájemně podmiňují a z proměnlivosti jejich vztahů vyplývá neuzavřenost dějin. K jejich poznání je třeba doplnit metody historického studia metodami všech věd, které si všímají člověka. Jenom potom má historie naději, že bude poznáním živé skutečnosti a že nabude aktuálního smyslu.

Bloch i Febvre kolem sebe seskupili badatele různých oborů, aby tohoto komplexního pohledu na dějiny dosáhli. Novost jejich pohledů na tradiční téma k nim postupně přitahovala mladší historiky nejdříve ve Francii, potom na ně upozorňovala i v zahraničí (také u nás) a vedla k vytvoření průbojně a stále vlivnější školy. Oba její zakladatelé jen zčásti uskutečnili svůj náročný program ve svém vlastním díle. Bloch se zabýval středověkými dějinami a především studiem společenských a ekonomických struktur a jejich vztahem k mentalitě – v klasickém nástinu *Les caractères originaux de l'histoire rurale française* (1931) a v pokusu o syntézu *La société féodale* (1938–1939). Zásady svého myšlení o dějinách a dějepisectví shrnul v eseji *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien* (1949). Febvre vyslovoval a obhajoval učení směru v programových úvahách a polemikách shrnutých zčásti do souboru *Combats pour l'histoire* (1953). Badatelsky se zabýval renesancí a reformací. K postižení minulosti v pluralitě a mnohorozměrnosti jejích složek vycházel nejdříve ze vztahu mezi prostorem a historií – *La terre et l'évolution humaine* (1922) a potom z analýzy individuální i kolektivní mentality – největší z nich je kniha *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle: la religion de Rabelais* (1942).

Souběžně se směrem Annales pracoval Ernst Labrousse (nar. 1895). Jeho monografie *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle* (1933) a širše založený spis *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution* (1944) ukázaly cestu k využití kvantitativních analýz opakujících se sériových jevů z oblasti ekonomiky a k historickému výkladu hlubokých změn ve společenském a politickém uspořádání. Upozorňoval však na úskalí nového směru, totiž na sklon k na prostému odosobnění historie.

Vedle směru Annales, ve kterém byla sociálně ekonomická analýza předpokladem historické syntézy respektující aspoň v teorii všechny vrstvy historické skutečnosti, vyvíjela se dál sociální a hospodářská historie staršího ražení. Vznikaly specializované časopisy – po *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (1903), v Anglii *Economic History Review* (1927), v USA *Journal of Economic and Business History* (1929). Byly vydány i velké syntézy, jako *Josefa Michajloviče Kulišera* (1878–1934) *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit* (1928–1929). Mnoho historiků staršího zaměření podporovalo úsilí Annales, jako *Henry Pirenne* a *Georges Espinas* (1869–1948), v Polsku *Jan Rutkowski* (1886–1949). Na tradičnějších hlediscích zakládal své práce *Georg Macaulay Trevelyan* (1876–1962). V jeho *History of England* (1926) i v *English Social History: a Survey of Six Centuries* (1942) zůstala východiskem klasická narace, jednou z faktů dějin politických, podruhé z dějin tzv. vnitřních. U *Michaila Ivanoviče Rostovceva* (1870–1952) se ukázalo, nakolik jsou perspektivy sociálně ekonomického nazírání cenné pro nové osvětlení starověkých dějin i pro jejich syntetické vylíčení: *Očerky istorii drevnego mira* (1924, anglická verze *A History of the Ancient World*, 1926), *The Social and Economic History of the Hellenistic World* (1941), *The Social and Economic History of the Roman Empire* (1926). Stejnou míru zřetele k totalitě historie a ještě větší stupeň filosofického promyšlení měl *Gaetano de Sanctis* (1870–1957), autor *Storia dei Greci* (1939) a *Storia dei Romani* (1907–1953).

Vývoj americké historiografie vycházející z programu New History měl mnoho styčných bodů se soudobou evropskou historiografií. Nezřídka se však jakoby vracel do stadií, která už v Evropě byla překonána. V pozdním díle *Charlese A. Bearda* se odrážela obecná politizace americké historiografie zastávající značně konzervativní pozice. Vliv pragmatické filosofie se projevoval v historiografii úzkou vázaností historického poznání na pomíjivá hesla denní politiky a přímou služebností části této historiografie těmto mocenským zájmům. Teoretickým mluvčím relativistické tendence, která našla později soustavnou formulaci v učení tzv. presentismu, byl *Carl Louis Becker* (1873–1945), badatel v dějinách počátků Spojených států, autor například děl *Eve of the Revolution* (1918) a *The Declaration of Independence. A Study of political Ideas* (1922). Sociologická orientace historiografie měla svého mluvčího v *Harry Elmeru Barnesovi* (1861–1932), který napsal metodický spis *Historical Sociology* (1948).